

Barbara Wolniewicz-Grzelak, Agnieszka Pisarska
Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”,
Instytut Psychiatrii i Neurologii

AMERYKAŃSKI KWESTIONARIUSZ DO EWALUACJI PROGRAMU WCZESNEGO ZAPOBIEGANIA PROBLEMOM ALKOHOLOWYM - PROJEKT NORTHLAND

Wprowadzenie

Ewaluacja programów profilaktycznych dotyczących problematyki używania alkoholu i innych substancji psychoaktywnych jest u nas bardzo młodą dziedziną badań. Nie wypracowaliśmy jeszcze w Polsce odpowiedniego warsztatu badawczego, puli sprawdzonych narzędzi, z których korzystać by mogły osoby zainteresowane sprawdzaniem skuteczności oddziaływań profilaktycznych. W tej sytuacji bardzo pomocne może być przystosowanie do naszych potrzeb narzędzi używanych do badania programów profilaktycznych prowadzonych i ewaluowanych przez wysoko wyspecjalizowane ośrodki zagraniczne. Takimi narzędziami są kwestionariusze stosowane w ewaluacji Projektu Northland [1, 3, 4]. Projekt ten wraz z metodą jego ewaluacji zarekomendowała dr Gayle Boyd z Narodowego Instytutu Badań nad Nadużywaniem Alkoholu i Alkoholizmem w Stanach Zjednoczonych (NIAAA) podczas swego udziału w III Seminarium Konsultacyjnym pn. „Ewaluacja Programów Profilaktycznych” (zob. wprowadzenie do niniejszego numeru - „Program: Promocja badań ewaluacyjnych w profilaktyce uzależnień”).

Jest oczywistym, że kwestionariusz ewaluacyjny powinien odnosić się do celów danego programu profilaktycznego i konkretnych treści programowych oddziaływań. Tak jest i w tym przypadku. Zanim więc przejdziemy do opisu kwestionariusza, scharakteryzujemy program profilaktyczny, którego to narzędzie bezpośrednio dotyczy.

Projekt Northland

Projekt Northland, finansowany przez NIAAA, zaplanowano na lata 1990-95. Głównym celem jest zapobieganie i zmniejszenie picia alkoholu przez młodzież. Projekt powstał w oparciu o model psychospołecznych czynników nadużywania przez nastolatków alkoholu [3, 4]. Według tego modelu picie alkoholu jest zachowaniem społecznym regulowanym przez przekonania normatywne. Na przekonania te mają wpływ czynniki społeczne (w rozumieniu szerszym i węższym) oraz czynniki związane z zachowaniem i osobowością poszczególnych jednostek. Oddziaływania profilaktyczne są skierowane na cztery rodzaje czynników: społeczność lokalną, bezpośrednie otoczenie społeczne, zachowanie jednostek i ich osobowość. Elementami programu są:

- zajęcia prowadzone w szkołach - głównie przez liderów młodzieżowych
  - ukierunkowane na rozwój różnych umiejętności społecznych (w tym uczenie odpierania presji rówieśniczej), a jednocześnie zachęcające do realizacji zadań programowych w domach;
- prace uczniów w domach we współdziałaniu z rodzicami, w czym bardzo istotną rolę odgrywa wspieranie dzieci przez rodziców i modelowanie pozytywnych wzorców rodzinnych związanych z używaniem alkoholu;
- działania w społeczności lokalnej poprzez liderów danej społeczności i ich wpływ na kształtowanie polityki społecznej ograniczającej dostępność alkoholu dla młodzieży, a promującej odpowiednią działalność edukacyjną i oferty zdrowych form spędzania przez młodzież czasu wolnego.

Działania programowe odbywające się w szkołach i w rodzinach rozpoczynają się gdy dzieci są w szóstych klasach, po czym są kontynuowane w kolejnych dwóch latach szkolnych. W każdym roku zajęcia profilaktyczne są przeprowadzane w okresie około czterech tygodni.

Projekt Northland realizowany jest w 24 rejonach szkolnych stanu Minnesota, w których wskaźniki nadużywania alkoholu są bardzo wysokie. Uczniowie zostali przydzieleni do grupy poddanej oddziaływaniom (według Projektu Northland) lub porównawczej na zasadzie losowania całych rejonów szkolnych. W szkołach przeprowadzono badania kwestionariuszowe w klasach szóstych przed rozpoczęciem oddziaływań, a następnie po oddziaływaniach kolejno: w klasach szóstych, siódmych i ósmych. Pełne opracowanie wyników badań nie jest jeszcze opublikowane.

Narzędzia używane w kolejnych podejściach badawczych dostosowano do treści programu prowadzonego w danym roku. Różnią się więc one między sobą, ale utrzymano wiele takich samych pytań, w tym pytań dotyczących uży-

wania substancji psychoaktywnych. W Stanach Zjednoczonych kwestionariusze te zostały przebadane pod względem rzetelności i trafności. Nie znamy jeszcze wyników tych badań. Pytania o używanie różnych substancji zaczerpnięto z kwestionariusza „Monitorowanie przyszłości” [4]. Umożliwiło to porównywanie wyników z amerykańskimi danymi ogólnokrajowymi.

Przedmiotem naszej pracy adaptacyjnej jest kwestionariusz stosowany w Projekcie Northland w klasach siódmych.

Charakterystyka kwestionariusza

Kwestionariusz zawiera 101 pytań pogrupowanych pod względem formalnym w 23 zbiory. Wszystkie pytania mają zamknięte skale odpowiedzi. Analizując treść pytań można wyróżnić 11 kategorii zmiennych, a mianowicie:

- 1) spostrzegane przez dzieci postawy rodziców odnośnie picia alkoholu przez młodzież i aktywność rodziców w poruszaniu tematów o problemach alkoholowych i w określaniu rodzinnych zasad dotyczących picia;
- 2) trudności w zdobyciu alkoholu przez młodzież;
- 3) działania w szkole odnośnie profilaktyki alkoholowej ;
- 4) szkolne zasady (restrykcje) dotyczące picia alkoholu przez uczniów;
- 5) percepcja tego, kto i co z zewnętrznego środowiska wpływa na decyzje młodych ludzi dotyczące picia lub niepicia alkoholu;
- 6) powody niepicia alkoholu ważne lub nieważne dla respondentów;
- 7) spostrzegane przez respondentów picie alkoholu i używanie innych substancji psychoaktywnych przez rówieśników;
- 8) doświadczanie przez respondentów zachęt ze strony rówieśników do picia alkoholu i używania innych substancji psychoaktywnych ;
- 9) przeświadczenie respondentów o tym, na ile są w stanie odeprzeć presję otoczenia skłaniającą do picia w różnych sytuacjach;
- 10) przewidywanie respondentów dotyczące picia lub niepicia przez nich alkoholu w dalszej i bliskiej przyszłości;
- 11) picie alkoholu, palenie tytoniu, marihuany, używania klejów, rozpuszczalników i innych środków odurzających przez respondentów w okresie poprzedzającym badanie.

Pięć pierwszych kategorii, to zmienne specyficzne dla Projektu Northland. Mogą one jednak także dotyczyć innych programów środowiskowych. Kategorie wymienione pod numerami od 6 do 9 mogą odnosić się do wielu programów szkolnych. Uniwersalny charakter mają dwie ostatnie kategorie. Od programów zapobiegających nadużywaniu substancji psychoaktywnych oczekuje się przede wszy-

stkim tego, by kształtowały u ludzi wewnętrzne nastawienie ku nienadużywaniu takich substancji i by rzeczywiście obniżały poziom nadużywania środków psychoaktywnych.

Badania pilotażowe kwestionariuszem z Projektu Northland

Po przetłumaczeniu kwestionariusza (tłum.:A.Grzelak), wstępnym przepróbowaniu w dwóch klasach i naniesieniu drobnych poprawek, przeprowadziliśmy badania pilotażowe. Odbyły się one w grudniu 1994 roku w trzech warszawskich szkołach podstawowych. Objęto nimi 157 uczniów w ośmiu siódmych klasach.

Celem tych badań było sprawdzanie funkcjonowania kwestionariusza w polskich warunkach, w szczególności tego:

- 1) czy uczniowie mają trudności w odpowiadaniu na pytania;
- 2) jak długo trwa wypełnianie kwestionariusza;
- 3) czy uzyskane odpowiedzi zapowiadają rzetelność i trafność narzędzia, tzn. czy nie ma sprzeczności w odpowiedziach na zbliżone pod względem treści pytania, czy uzyskane rozkłady odpowiedzi nie odbiegają zbyt mocno od wyników innych polskich badań na zbliżonych wiekiem próbach;
- 4) na ile odpowiedzi polskich uczniów są inne od odpowiedzi uczniów amerykańskich, a w związku z tym, czy kwestionariusz ten umożliwi porównywanie wyników naszych działań profilaktycznych z programami amerykańskimi.

Osobami prowadzącymi byli psychologowie z naszej Pracowni. Mówili oni uczniom, że kwestionariusze dotyczą głównie różnych spraw związanych z piciem alkoholu, że badania są anonimowe, a wyniki nie będą udostępniane szkole. Zachęcali też do poważnego potraktowania zadania. Aby sprawdzić na ile zrozumią jest dla polskich uczniów kwestionariusz, nie udzielano dodatkowych wyjaśnień całym klasom. Zachęcano natomiast do zgłaszania się w razie niejasności.

Wypełnianie kwestionariuszy trwało 20 do 30 minut, a obserwacja pracy uczniów wskazywała na to, że z reguły nie mieli oni trudności w odpowiadaniu na pytania. Nielicznie zgłaszane wątpliwości, wyjaśniane przez osoby prowadzące w trakcie pracy uczniów, dotyczyły nieopisanych punktów na skalach liniowych oraz tego, jak szeroko rozumieć określenie „koledzy”.

Opracowanie wyników badań wykazało, że spośród 101 zmiennych zawartych w kwestionariuszu w przypadku 19 pozycji zbyt często pojawiają się braki danych, tzn. u 2,5% do 5% respondentów. W znanych nam wynikach badań amerykańskich, najwyższy wskaźnik braku danych w tym kwestionariuszu nie przekracza 2%. Różnicę tę można tłumaczyć tym, że polscy uczniowie, w porównaniu z

amerykańskimi, wypełniają stosunkowo mało testów i z tego powodu nie są uczuleni na konieczność dokładnego udzielania odpowiedzi na wszystkie pytania. W związku z tym, należy u nas poszerzyć instrukcję o specjalne podkreślenie, by nie opuszczać żadnego pytania w kwestionariuszu. Wyjaśnić też trzeba, lub pełniej w kwestionariuszu opisać niektóre skale liniowe.

Przegląd rozkładów odpowiedzi uzyskanych w naszych badaniach ukazuje, że na poziomie ogólnym, grupowym nie ma sprzeczności między odpowiedziami na zbliżone pod względem treści pytania kwestionariusza z Northland.

Wśród ośmiu klas objętych badaniami znalazły się trzy takie, w których przeprowadzany był program profilaktyczny dotyczący problemów alkoholowych pn. „Drugi Elementarz” [2]. Zgodnie z oczekiwaniami, głównie w tych klasach znajdowały się osoby, które na pytanie o branie w szkole udziału w zajęciach profilaktycznych wskazały na rodzaj doświadczeń odpowiadający programowi „Drugi Elementarz”: uczestniczenie w dyskusjach na temat wpływu alkoholu na człowieka i o tym dlaczego młodzież pije, rozszyfrowywanie reklam, ćwiczenie odpierania presji rówieśniczej. Ten zbiór pytań kwestionariusza trafnie wyróżnił klasy poddane oddziaływaniu.

Kilka zmiennych dotyczących używania substancji psychoaktywnych można porównać z wybranymi wynikami z badań A. Zielińskiego (niepublikowany raport IPiN, 1994) prowadzonych wiosną 1994 roku w Starachowicach, Ostrowcu Świętokrzyskim i Malczycach w województwie wrocławskim. Objęto nimi łącznie 431 siódmoklasistów. W tabeli 1 prezentowane są dane pochodzące z naszych warszawskich badań kwestionariuszem z Northland oraz dane z badań A. Zielińskiego. Ukazują one duże podobieństwa wyników, chociaż dane uzyskano różnymi kwestionariuszami. Jest to pewna przesłanka przemawiająca za trafnością tych zbiorów pytań.

Tabela 1.

Rozmiar konsumpcji środków psychoaktywnych wśród uczniów klas siódmych w 1994 roku w wybranych miejscowościach polskich (w odsetkach)

Rodzaj środka	Częstotliwość konsumpcji	Warszawa (kwestionariusz Northland)	Starachowice Ostrowiec Malczyce (A.Zieliński)
a) nigdy nie używano			
b) używano			
	w ost. 30 dniach	N = 157	N = 431

Tytoń	a)	45%	49%
Alkohol	a)	17% (alk.)	22% (piwo) ^{1/}
Marihuana	a)	97 % (12 m.)	97% (w życiu)
Kleje, benzyna	a)	96% (12 m.)	97% (w życiu)
Alkohol	b)	28% (alk.)	39% (piwo)
Marihuana	b)	2,6%	1,6%
Kleje, benzyna	b)	3,5%	0,9%

^{1/} W nawiasach zaznaczono różnice w pytaniach kwestionariuszy

„alk.” - pytanie dotyczy ogólnie napojów alkoholowych

„piwo” - pytanie dotyczy tylko piwa, bo o każdy rodzaj napoju pytano oddzielnie

„12 m.” - pytanie dotyczy ostatnich 12 miesięcy

Porównanie wyników badań polskich i amerykańskich

Interesowało nas również to, na ile podobne bądź różne okażą się wyniki polskich badań kwestionariuszem z Northland w porównaniu z danymi amerykańskimi [1]. Do tej pory dysponujemy tylko niektórymi danymi z badań z Projektu Northland. Zestawienie wyników porównań prezentowane jest w tabeli 2.

Tabela 2.

Wyniki badań kwestionariuszem Northland siódmostoklasistów Polskich i Amerykańskich

	Próba Polska '94		Próba z USA '93	
	N	%	N	%
Płeć				
Chłopcy	80	51	1238	52
Dziewczęta	77	49	1161	48
Razem	157	100	2399	100
Opiekunowie, z którymi mieszkają respondenci				
Oboje rodziców	129	82	1645	68 ***
Rodzic i ojczym/macocha	4	3	283	12
Głównie matka	21	13	305	13
Głównie ojciec	3	2	83	3
Inne osoby	0	0	88	4
Razem	157	100	2404	100

Przekonania uczniów dotyczące postaw ich rodziców
wobec picia alkoholu przez młodzież

	Próba Polska '94		Próba z USA '93	
	N	%	N	%
Rodzice rozmawiają ze mną o problemach wynikających z picia alkoholu				
Prawda	101	65	1477	61
Falsz	50	32	814	34
Nie wiem	5	3	110	5
Razem	156	100	2396	100
Moja rodzina ma zasady sprzeciwiające się picciu alkoholu przez młodzież				
Prawda	109	70	1650	69
Falsz	18	12	400	17
Nie wiem	28	18	343	14
Razem	155	100	2393	100
Myślę, że rodzice pozwolą mi pić przed 18 r. życia				
Prawda	27	17	297	13
Falsz	88	56	1583	69***
Nie wiem	42	27	422	18
Razem	157	100	2302	100
Picie alkoholu w ciągu ostatnich 7 dni				
Ani razu	143	95	2166	91
1 lub więcej razy	7	5	223	9
Razem	150	100	2389	100
Picie podczas jednej okazji 5 lub więcej „drinków” w okresie ostatnich 2 tyg.				
Ani razu	139	89	2210	92
1 lub więcej razy	17	11	193	8
Razem	156	100	2403	100
Zatrucie alkoholem (upadnięcia, wymioty) w okresie ostatnich 2 tyg.				
Ani razu	137	88	2208	92
1 lub więcej razy	19	12	202	8
Razem	156	100	2410	100

Papierosy

Palenie papierosów w ciągu życia

Nigdy	71	45	1433	60***
1-2 razy	51	32	491	20

Czasami	26	17		
Kiedyś systematycznie	6	4	483	20
Teraz systematycznie	3	2		
Razem	157	100	2407	100

Klej - benzyna - rozpuszczalniki

Wdychanie kleju, benzyny itp. w ciągu ostatnich 12 m.

Nigdy	149	95	2243	93
1 lub więcej razy	7	5	162	7
Razem	156	100	2405	100

Wdychanie kleju, benzyny itp. w ciągu ostatnich 30 dni

Nigdy	152	98	2290	95
1 lub więcej razy	3	2	112	5
Razem	155	100	2402	100

** - $p < 0,01$

*** - $p < 0,001$

Występowanie statystycznie istotnych różnic sprawdzano testem chi-kwadrat, przyjmując jako granicę istotności $p < 0,05$.

Analizując dwie istotne dla problematyki nadużywania substancji psychoaktywnych zmienne, tj. płeć i wiek, można zauważyć, że proporcje chłopców i dziewcząt różnią się między próbami amerykańską i polską tylko o jeden procent. Kwestia wieku wymaga natomiast wyjaśnienia. Dzieci amerykańskie rozpoczynają naukę szkolną o rok wcześniej niż nasze, ich siódmoklasiści są więc młodsi. Jednakże przedstawione tu badania amerykańskie prowadzono pod koniec klasy siódmej, a polskie w grudniu, wobec tego różnica wieku badanych prób wynosi tylko pół roku. Tak więc obie próby można uznać za porównywalne.

Prezentowane w tabeli 2 zestawienie wyników badań pozwala prześledzić, jak dwie podobne do siebie grupy - polska i amerykańska - odpowiadają na takie same pytania.

Dowiadujemy się, że większość rodziców, zarówno polskich jak i amerykańskich, rozmawia z dziećmi na temat problemów wynikających z picia i generalnie sprzeciwia się używaniu alkoholu przez młodzież. Jednakże w ocenie uczniów polskich rodzice będą się mniej sprzeciwiać picciu alkoholu w okresie zbliżania się ich dzieci do pełnoletności.

Jeśli chodzi o przewidywane trudności w zdobyciu przez młodzież alkoholu, to respondenci z próby polskiej oceniają jako znacznie trudniejsze namówie-

nie na kupno starszego rodzeństwa lub wyniesienie alkoholu z domu, niż ich amerykańscy rówieśnicy. Natomiast znacznie łatwiej jest według młodych Polaków niż Amerykanów znaleźć poza domem towarzystwo mające alkohol.

Relacjonowane przez badaną młodzież używanie substancji psychoaktywnych wskazuje na to, że wśród młodzieży amerykańskiej jest więcej abstynentów alkoholowych. Ani razu nie piło 41% Amerykanów i 17% Polaków. Natomiast proporcje uczniów intensywnie pijących są w obu próbach zbliżone. Również więcej uczniów amerykańskich (60%) w porównaniu z polskimi (45%) nie sięgnęło nigdy po papierosy. Odurzanie się środkami wziewnymi nie różni znacząco obu grup. Wprawdzie 5% badanych Amerykanów a tylko 2% Polaków relacjonuje, że użyło środków wziewnych w okresie 30 dni poprzedzających badanie, ale różnica ta jest nieistotna i mogła wynikać z niedużej liczebności polskiej próby badawczej.

Ogólnie mówiąc, oceniamy, że zastosowanie wśród młodzieży polskiej kwestionariusza z Northland pozwoliło już na dokonanie interesujących porównań z wynikami badań amerykańskich.

Różnice między polską a amerykańską wersją kwestionariusza

Dążyliśmy do tego, aby polska pilotażowa wersja kwestionariusza z Northland jak najmniej odbiegała od wersji oryginalnej zarówno pod względem treści jak i form. Wprowadzono jednak pewne istotne zmiany. Zamiast pytań o używanie kokainy są pytania dotyczące amfetaminy, ze względu na częstsze używanie w Polsce tej substancji. Ponadto wprowadzone są dodatkowe ogólne pytania, czy zażywano „inne tego typu środki”.

Zmian wymagały też pytania związane z wiekiem legalnego picia alkoholu: 18 lat w Polsce, 21 - w Stanach Zjednoczonych.

Punktowi, który w oryginale brzmi: „Most people my age will drink alcohol by the time they are seniors in high school”, w wersji polskiej odpowiada treść: „Większość osób w moim wieku będzie piła alkohol przed ukończeniem osiemnastu lat”. Pytanie o przewidywanie picia po 21 roku życia zastąpiono w wersji polskiej pytaniem o picie po 18 roku życia.

Refleksje i wnioski końcowe

Amerykański kwestionariusz z Projektu Northland dotyczy spraw istotnych dla wielu programów wczesnego zapobiegania nadużywaniu alkoholu i innych substancji psychoaktywnych. Analiza rozkładów odpowiedzi i porównań z danymi pochodzącymi z innych badań wskazała na duże prawdopodobieństwo, że

trafność i rzetelność polskiej wersji tego narzędzia okaże się zadowalająca, tzn. taka jakiej można oczekiwać od dobrego kwestionariusza. Dużym atutem adaptacji kwestionariusza z Northland jest też to, że pozwala ona na przeprowadzanie porównań polsko-amerykańskich. Zważywszy wiodącą rolę Stanów Zjednoczonych w rozwijaniu wczesnej profilaktyki uzależnień może być sprawą interesującą porównywanie efektów naszych działań profilaktycznych z osiągnięciami odnotowywanymi przez ośrodki amerykańskie.

Wobec powyższych stwierdzeń uważamy, że warto kontynuować pracę nad adaptacją kwestionariusza. Zamierzamy sprawdzić rzetelność polskiej wersji tego narzędzia i udostępnić ją dla potrzeb ewaluacji polskich programów profilaktycznych.

Spostrzegana przez uczniów trudność w zdobyciu alkoholu

	Próba Polska '94		Próba z USA '93	
	N	%	N	%
Zdobycie poprzez poproszenie o kupno starszego rodzeństwa				
Bardzo łatwe	32	21	656	28
Raczej łatwe	17	11		
Pośrednie	46	31	1458	61
Raczej trudne	23	16		
Bardzo trudne	32	21	263	11***
Razem	150	100	2377	100
„Zwinięcie” z własnego domu lub domu kolegi				
Bardzo łatwe	35	22	1115	47
Raczej łatwe	20	13		
Pośrednie	45	29	1091	46
Raczej trudne	23	15		
Bardzo trudne	33	21	173	7***
Razem	156	100	2379	100
Znalezienie towarzystwa, w którym mają alkohol				
Bardzo łatwe	91	59	1106	46**
Raczej łatwe	33	21		
Pośrednie	21	13	1141	48
Raczej trudne	7	5		

Bardzo trudne	3	2	140	6
Razem	155	100	2387	100

Używanie przez respondentów substancji psychoaktywnych**Alkohol**

	Próba Polska '94		Próba z USA '93	
	N	%	N	%
Picie alkoholu w ciągu całego życia				
Ani razu	26	17	978	41***
1-2 razy	38	25	562	24
3-5 razy	28	18	297	12
6-9 razy	24	16	196	8
10 lub więcej razy	39	24	369	15
Razem	155	100	2402	100

Picie alkoholu w ciągu ostatnich 12 miesięcy

Ani razu	53	35	1462	61***
1-2 razy	47	32	506	21
3-5 razy	26	17	187	8
6 lub więcej razy	24	16	240	10
Razem	150	100	2395	100

Picie alkoholu w ciągu ostatnich 30 dni

Ani razu	107	72	1959	82**
1-2 razy	36	24	237	10
3 lub więcej razy	6	4	192	8
Razem	149	100	2388	100

** -p < 0,01

*** -p < 0,001

Barbara Wolniewicz-Grzelak, Agnieszka Pisarska

An Evaluation Questionnaire for Minnesota Alcohol Primary Prevention Program
- „Project Northland”**Summary**

Applicability in Polish conditions of an American questionnaire designed for evaluation of alcohol prevention program „Projekt Northland - Partnership for Youth Health” is discussed. Those items of the questionnaire which regard

consumption of alcohol, cigarettes, and illegal drugs where taken from a popular American inventory - „Monitoring the Future”.

The applicability study was carried out on the sample of 157 7-th grade students from Warsaw. The tool appeared to be intelligible for Polish students. Their answers to the questions similar in contents were cohesive. When compared, the results of two samples of 7-th graders, Polish and American, show that there was significantly less non-drinkers and non-smokers among Polish students. The proportions of students who drank alcohol during the 7 days preceding the administration of the questionnaire were not significantly different reaching 5% in the Polish sample and 9% in the American sample. The proportions of students reporting that they used solvents or glue at least once in the period of 12 months preceding the research were also similar - 5% in the Polish sample and 7% in the American.

Key words: evaluation, adolescents, measurement instruments, drug prevention.

Piśmiennictwo

1. Anstine P.S., Veblen-Mortenson S., Perry Ch.L., Williams C.: Project Northland: Partnerships for youth health. Survey of alcohol and other drug in seventh graders - Spring, 1993. Raport przeznaczony dla szkół biorących udział w programie.

2. Arendarska A., Czapczyńska A., Kalenik-Moch D., Wierzejska E., Pacewicz A., Mellibruda J.: Drugi elementarz czyli program siedmiu kroków. PARPA, Warszawa, 1994.

3. Wagenaar A.C., Perry Ch.L.: Community strategies for the reduction of youth drinking: Theory and application. *Journal of Research on Adolescence*, 1994, 4[2], 319-345.

4. Williams C.L., Perry Ch.L., Dudovitz B. i in.: A home-based prevention program for sixth grade alcohol use: Result from Project Northland. *Journal of Primary Prevention*. W druku.